

УДК 94(477.43-22 Нагоряни)

Смірнова С. Д.,
завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС СЕЛА НАГОРЯНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті розглянуто церковний літопис Свято-Покровської церкви села Нагоряни як унікальне історичне джерело кінця XIX століття. Проаналізовано зміст документа, що зберігається у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, окреслено його значення для реконструкції соціального, економічного, релігійного та культурного життя мешканців Поділля. Особливу увагу приділено описам місцевої географії, демографії, побуту, системи освіти, релігійної практики, а також персоналіям духовенства. Дослідження підкреслює важливість церковних літописів, як джерел збереження історичної пам'яті.

Ключові слова: Нагоряни, Поділля, церковний літопис, історичне джерело, Леонід Злотчанський, сільський побут, церковна школа, парафія, духовенство, XIX століття.

Попри зростаючий інтерес до локальної історії та історії населених пунктів нашого краю, значна кількість джерел, що зберігаються в регіональних архівах та музейних фондах, залишаються малодослідженими або зовсім невивченими. Одним із таких джерел є церковні літописи, які можуть слугувати цінними свідченнями про повсякденне життя мешканців нашого регіону. Літопис Свято-Покровської церкви села Нагоряни кінця XIX століття є прикладом подібного джерела, що потребує ґрунтовного аналізу та осмислення з позицій історичної науки.

У фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зберігається цінна колекція рукописних церковних літописів Подільської губернії, створених місцевими священниками у другій половині XIX століття. Частина цих документів уже була опублікована дослідниками, серед яких Ю. Олійник [21], Р. Нагнибіда [4], Г. Лях[22], Р. Йолтуховський

[2; 3], І. Швець [3; 23], І. Старенький [20], С. Смірнова [7-19]. Однак, чимало літописів усе ще залишається маловідомими широкому колу краєзнавців, учителів історії та шанувальників старовини.

Одним із таких унікальних джерел є Церковний літопис с. Нагоряни – «Копия Отделов I, II, III, VI и VII церковной летописи Свято-Покровской церкви села Нагорян, 4-го округа благочиния, Каменецкого уезда, списанная согласно указу Подольской Духовной Консистории от 1-го мая сего 1898 года, за №7529-м» [1], автором якого є парафіяльний священник с. Нагоряни Леонід Злотчанський.

Цей документ, складений російською мовою з українськомовними вставками, містить 20 аркушів формату А4, написаних каліграфічним почерком чорним чорнилом. Пожовклий від часу папір зберіг сліди багаторічного зберігання, що свідчить про автентичність документа.

Опис села Нагоряни, наведений у літописі, підтверджує глибоке знання місцевої географії, побуту та історії його автором. Детально подано фізико-географічні характеристики місцевості, зокрема розташування ярів «Суржа» і «Гатка», тип ґрунтів, кліматичні умови, гідрологічну ситуацію, що мали суттєвий вплив на повсякденне життя мешканців.

Багато уваги автор літопису приділяє опису ґрунтів, оскільки саме від глинистого ґрунту виводить він чимало проблем зі здоров'ям парафіян: «Ґрунт у селі – суглинковий із домішкою чорнозему; підґрунтя – глина, яка легко розмокає і не пропускає вологу (в селі такий ґрунт називали «глея»). Через це після дощів підземні води піднімаються, і сільські вулиці перетворюються на глибоку грязюку. Це ускладнює пересування та сприяє поширенню епідемій (тиф, дифтерія, скарлатина). Навіть на кладовищі, що розташоване на підвищенні, часто доводиться відкачувати воду з могил.

З 16 сільських колодязів придатними для пиття визнано лише чотири, зокрема «Винниця» та «Жолоб на Майдані» та два колодязі за селом «Проданова криниця» та джерело в місці з'єднання двох ярів «Суржі» та «Гатки». Родючість ґрунту залежить від сприятливих погодних умов: теплої во-

логої весни, дощів у червні й серпні та снігу взимку на замерзлу землю. У дощові періоди польові дороги стають майже непроїзними» [1, арк. 2].

Рукопис містить численні дані з історії села від XV століття, зокрема згадки про власників маєтків, епідемії, соціальні зміни, пов'язані з польським повстанням 1831 року та переходом села до державної власності. Особливо цінними є відомості про складання ревізьких казок 1834 року, структуру парафії, демографічні показники та релігійне життя громади.

За літописом, назва села Нагоряни походить від його розташування на горі. Через весняні паводки мешканці переселилися на підвищення, що і дало назву селу. Історично село згадується з XV століття. У 1460 р. його включено до списку поселень, з яких кам'янецькі єпископи отримували десятину. У 1492 р. в Нагорянах було 17 дворів. У 1530–1542 рр. селом володіли Мияновський і якийсь Дмитро (6 ланів землі). Після епідемії 1564 р. (60 жертв) частина землі залишалась необробленою. Пізніше Нагоряни належали Станіславським, Конєцпольським, а потім Ржевуським.

На початку XIX ст. останнім власником був граф Вацлав Ржевуський (відомий мандрівник і авантюрист). У 1820 р. частину села придбав регент Ігнатій Садовський, який купив 19 селянських дворів у частині, нині відомій як Суржа. Через невдале розташування цієї ділянки над яром, Садовський переніс господарство до сусідньої Суржі (власність села Довжок), переселив туди кілька родин із Нагорян, а на їх місце оселив переселенців з Австрії – їхні нащадки носять прізвище Слободян. У 1834 році ці володіння були об'єднані під назвою Суржа згідно з ревізією, проведеною за наказом 1833 року [1, арк. 3-4].

Складання ревізьких казок у парафії села Нагоряни розпочалося в лютому 1834 року. Згідно з метричними книгами, селяни-піддані поміщика Садовського до 1837 року вважалися мешканцями Нагорян, а після – мешканцями села Суржа.

Село Нагоряни було конфісковане після участі його власника, графа Вацлава Ржевуського, у польському повстанні 1831 року. Воно стало державним маєтком разом із селами Кадиївці,

Фридрівці¹ та Цвіклівці. Селяни підпорядковувались сільському управлінню в Кадиївцях. Маєток став державною фермою, яку здавали в оренду, а селяни до 1861 року відпрацьовували на користь орендаря по два дні на тиждень.

Згідно з церковними документами, з 1834 року Нагоряни називалися державним селом. У народній пам'яті зберігся спогад про перехід села у державну власність: інвентар із маєтку був розданий селянам, але нагорянці, на відміну від жителів інших сіл, відмовилися його брати через страх перед подальшими стягненнями [1, арк. 4].

Після 1861 року державні орні землі були розподілені серед селян. Частину – 72 десятини – передали Кам'янецькому Свято-Троїцькому монастирю, садибу – парафіяльній церкві, а ліс залишився державним. Збереглися також спогади про сільського старшину Кадиевець – Кунаша, який був суворим і жорстким: навіть шлюб дозволяв лише за письмовим дозволом, в церковному архіві зберігалися цілі стоси дозволів на шлюб.

Село Суржа після смерті Ігнатія Садовського перейшло до його спадкоємців. У 1839 р. вже згадується поміщик Іван Садовський. Після 1861 р. маєток перейшов до Шенвальда, а в 1880-х роках – до його дітей. У 1891 році Суржу викупило товариство з 17 місцевих селян.» [1, арк. 3]

У літописі чітко простежуються економічні труднощі селянства кінця XIX ст., причини масового безземелля, сезонної трудової міграції, а також побутові й релігійні практики, марновірства, традиції та народні вірування.

Економічний стан жителів парафії села Нагоряни в кінці XIX ст. був низьким: заможних селян мало, бідних – багато. Причини: малоземелля, часті неврожаї, відсутність промисловості і, відповідно, постійної роботи. Основне заняття – землеробство. Безземельні заробляли влітку в маєтках або їздили до Бессарабії, а взимку виготовляли й продавали у Кам'янці клітки для кроликів – койці, кочерги, віники, веретена тощо. Побутували ремесла: ткацтво, шевство, столярство, ковальство й гончарство, але на рівні примітивного самозабезпечення [1, арк. 5 зв.].

¹ З 4 червня 1945 р. перейменовано на Залісся Перше.

Населення: переважно православні малороси-селяни. У Нагорянах також проживали католики (нащадки шляхти), які після конфіскації маєтків Ржевуського стали звичайними селянами. У 1898 р. в парафії проживало: 639 чоловіків і 712 жінок. Єврейська громада – 7 осіб. Випадків переходу в іншу віру або навернень у православ'я не було. Розкольників і сектантів немає [1, арк.5-6].

Релігійне життя: у святкові дні більшість відвідує храм, дотримується постів, сповіді й причастя. Влаштовують панахиди, молебні, відвідують сусідні церкви, ходять на прощі в Почаїв. Перед шлюбом – сповідь, літургія, причастя. Селяни співчутливі до бідних, активно жертвують на церковні потреби. Наприклад, у 1883 році зібрали 567 руб. На ремонт церкви, у 1889 – 300 руб. На церковно-парафіальну школу [1, арк. 6].

Негативні явища: пияцтво, неповага молоді до старших (через конфлікти за землю й майно), крадіжки. До 1896 р. головним осередком пияцтва була корчма єврея-орендаря. З введенням винної монополії ситуація покращилася.

Крадіжки були двох типів – крадіжки державного лісу (тракувалися селянами як «несправжнє» злодійство) і ярмаркові крадіжки, якими займалася організована група з 20–25 осіб. Їх називали «купцями». Вони крали будь-що – навіть кожухи й ікони. Відомий випадок самосуду: у 1883 р. селяни с. Суржа вбили конокрада Брушнівського [1, арк. 7-8].

Порушення свят: у жнива селяни працюють навіть у неділю. Є побутові марновірства: не хреститися біля кладовища вночі, не позичати речі після народження дитини, не виносити немовля з дому до воцерковлення. Поширена віра в «даню» – порошок чемериці. У 1888 р. через нього сталася смерть жінки, винного покарано заборонаю приступати до причастя [1, арк. 9].

Народне лікування: перед походом до лікаря селяни звертаються до знахарів, користуються заговорами, водою з вугіллям, чемерицею. До лікарів йдуть у крайніх випадках, хоч у містечку Оринін та в Кам'янці лікарі лікують безкоштовно.

Марновірства: під час похорону тричі вдаряють труною об поріг, на місці покійника кладуть хліб і ніж, на вікно ставлять хліб і воду для душі. У могилу кидають монети – як «викуп»

землі. У минулому на весіллі оголошували хвороби нареченого – священник поклав край цьому різкою відповіддю [1, арк. 9].

Окрема увага приділяється історії Покровської церкви в Нагорянах, її архітектурним змінам, персоналіям духовенства та функціонуванню церковно-парафіяльної школи, відкритої за ініціативи священника Филимона Криницького та згодом відновленої Леонідом Злотчанським.

У давнину до парафії належало лише село Нагоряни. З першої половини XIX століття парафія включає: 1) село Нагоряни, 2) його західну частину – Суржу, та 3) третину окремого села Суржа, що за 2 версти від Нагорян. Інші частини Суржі належать до інших парафій, зокрема до Свято-Миколаївської церкви м. Кам'янця.

Історія церкви Покрови в Нагорянах:

Перші писемні згадки про церкву в селі Нагоряни датуються XVI століттям. У 1707 році на цьому місці була зведена дерев'яна церква, яка, на жаль, проіснувала трохи більше століття – у 1810 році вона згоріла внаслідок пожежі, що сталася на Великдень.

Нова дерев'яна церква, що постала на місці знищеної, була побудована в 1863 році на кам'яному фундаменті. На її спорудження було витрачено близько 6000 рублів – значна на той час сум. Протягом другої половини XIX століття церква неодноразово зазнавала капітальних ремонтів, зокрема в 1883, 1889 та 1895 роках, що допомогло зберегти її архітектурну цілісність та функціональність.

Цікаві деталі з історії храму додають колориту його образу. Давня дзвіниця, наприклад, була досить скромною – дерев'яна конструкція на чотирьох стовпах із солом'яним дахом. У 1883 році збудовано нову дзвіницю, що налічує чотири дзвони, з яких найстаріший відлитий ще у 1701 році, тобто він старший за саму сучасну споруду церкви.

У храмі на час написання літопису зберігалися цінні елементи церковного мистецтва: фрагменти іконостасу, виносний хрест, а також кілька старовинних ікон, що мають мистецьку й історичну цінність. Ці реліквії є безцінним свідченням тяглості духовної та культурної традиції села [1, арк. 11-13].

У храмі з XVIII ст. служили такі священники, як: Андрій Братчанський, Антоній Скибинський, Іоан Крижановський, Григорій Завадовський, Филимон Криницький, Василь Фогель, Леонід Злотчанський та ін.

Дяк і пономарі: найвідоміший – Василь Андрійович Зелінський, служив з 1848 року. До 1840-х років священники не отримували платні, лише оплату за треби й обробляли надану землю. Згодом держава виділяла щорічне утримання. Після 1861 року скасовано обов'язки селян допомагати причту – натомість встановлено окрему плату.» [1, арк. 14-16]

Про функціонування школи теж зазначено у літописі чимало інформації:

Церковно-парафіяльна школа в селі Нагор'ях була відкритою вперше в 60-х роках минулого століття за ініціативи священника Филимона Криницького. Школа розташовувалася в хаті причетника, але її фінансування та кількість учнів залишалися невідомими. У 1870 році, після смерті священника, школа закрилася, і новий навчальний заклад відкрили лише у 1886 році з 18 учнями, за підтримки священника Леоніда Злотчанського.

Протягом наступних років школа неодноразово відновлювала свою роботу, але фінансування залишалося обмеженим. У 1893 році була завершена будівля нової школи, яка мала класну кімнату, кімнати для вчителя та кухню. У 1893/94 навчальному році в школі навчалися 43 хлопчики та 7 дівчаток. Поступово школа почала отримувати більшу фінансову підтримку від місцевої волості, що дало змогу покращити освітній процес.

Школа також залежала від державних поставок навчальних матеріалів, проте часто виникали затримки у їх отриманні. Це негативно впливало на навчальний процес, оскільки учні пропускали заняття через відсутність необхідних речей. В цілому, школа переживала різні труднощі, але продовжувала функціонувати до кінця XIX століття. Різноманітні святкові заходи та збори були важливою частиною шкільного життя [1, арк. 17-20].

Церковний літопис села Нагоряни становить собою вагоме джерело для вивчення історії Поділля, сільського життя, місцевої культури й духовності кінця XIX століття. Цей документ дозволяє реконструювати не лише фактичний стан парафії, а й уявлення її мешканців про світ, віру, моральні цінності, традиції та виклики часу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Церковний літопис с. Нагорян (1898). Фонди. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. К док. 239, арк. 20.
2. Йолтуховський Р. «Церковная летопись с. Залесец Каменецкого уезда» – важливе джерело з історії с. Залісці на Дунаєвеччині XVIII–XIX ст. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. Хмельницький:ФОП А. М. Стрихар, 2018. Т. 17. С. 271–281.
3. Йолтуховський Р. В., Швець І. В. «Историко-статистическое описание церкви и прихожан села Врублевец 1876 год» – важливе джерело з історії с. Врублівець на Кам'янеччини. *Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник*. Кам'янець-Подільський нац. Ун-т ім. І. Огієнка; Хмельницька обл. орг. Нац. Спілки краєзнавців України; Центр дослідження історії Поділля, 2015. Вип. 7. С. 72–78.
4. Літопис Свято-Троїцької церкви містечка Жванця (1869–1898). / Упорядник Р. Нагнибіда, І. Ладоренко. Львів: «Апріорі», 2015. 256 с.
5. Опря Б. О. Церковні літописи як джерело історії повсякденності православного парафіяльного духовенства Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 321–327.
6. Рибак І. В. Літописи церковних парафій Подільської губернії як джерело з історії краю. *Краєзнавство*. № 1–4. 2005. С. 130–131.
7. Смірнова С. «Анкетний лист» історико-статистичного комітету 1890 року (частина церковного літопису с. Княгинина). *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матер. V Міжнарод. Наук.-практ. Конф., м. Кам'янець-*

- Подільський, 7–8 жовтня 2019 р. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2019. С. 47–53.
8. Смірнова С. «До історії церкви с. Руда Кам'янецького повіту». *Праці Хмельницького церковно-історичного товариства*. Хмельницький, 2021. Вип. 3. С. 181–185.
 9. Смірнова С. Д. Будівництво дерев'яної церкви в с. Сирватинці 1874–1877 рр. (за матеріалами церковного літопису). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. Наук. Пр. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2020. Т. 3 С. 137–149.*
 10. Смірнова С. Діяльність поміщиків Садовських в м. Оринині: за матеріалами церковного літопису. *Шляхетна Україна. Матеріальна та духовна культура. Матеріали науково-краєзнавчої конференції 30 вересня 2022 р. Кам'янець-Подільський 2023. С. 45–49.*
 11. Смірнова С. Згадки Замків і «Замчищ» на території Кам'янецького повіту в текстах Церковних літописів. «Археологія»-Фортифікація України». *Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2021. С. 315–321.
 12. Смірнова С. Обряди, звичаї та забобони висвітлені в церковних літописах Кам'янецького повіту. *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*. №1 (7), Хмельницький 2021. С. 48–51.
 13. Смірнова С. Одяг селян Кам'янецьчини у XIX ст. за матеріалами церковних літописів. *XVII Подільська наукова історико-краєзнавча конференція: матер. Наук. Іст.-краєзн. Конф., м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р. Хмельницький ХКТЕІ, відділ наукової роботи, 2023. С. 288–292.*
 14. Смірнова С. Рукописні записки в. М. Георгієвського: доповнення до церковного літопису с. Калиня. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. Наук. Пр. Т. 4. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2023. С. 527–536.*
 15. Смірнова С. Священик і шинок в с. Гаврилівцях Кам'янецького повіту 1890-ті роки: за матеріалами церковного літопису. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного*

- музею-заповідника: зб. Наук. Пр. Т. 4. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2023. С.459–468.
16. Смірнова С. Церковний літопис містечка Городка як історичне джерело. *Історія міст і сіл Хмельниччини: матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції*. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2024. Т. 1. С. 323–332.
 17. Смірнова С. Церковний літопис с. Івашківці Новоушицького району Хмельницької області з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. *Науковий вісник Національного музею історії України Зб. Наук. Пр. Вип. 4*. К: Національний музей історії України, 2019. С. 162–166.
 18. Смірнова С. Церковний літопис с. Юрківці Чемеровецького району, Хмельницької області з фондів К-ПДІМ-3. *Слідами історії Чемеровецьчини (до 515-річчя відомої українки Роксолани (Анастасії Лісовської). Збірник праць за матеріалами всеукр. Наукової історико-краєзнавчої конференції 20 листопада 2020 р. Чемерівці: РУТА, 2020. С. 118–124.*
 19. Смірнова С. Д. Церковний літопис с. Куяв з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник*. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2021. Вип. 33. С. 174–179.
 20. Старенький І. Церковний літопис села Думанів Кам'янецького повіту. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський, 2020. Т. 3.
 21. Хрестовоздвиженська церква м. Макова. Літопис історії (1858–1897 рр.). *Джерела церковної історії*. Вип. 2. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. 44 с.
 22. Церковні літописи Поділля. *Документи фонду Ф. 315. Подільська духовна консисторія (1795–1920 рр.): збірник документів*. Серія «Джерела церковної історії»: вип. 1. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2018. 206 с.
 23. Швець І. В. Літописи як джерело вивчення релігійного життя Вінницького повіту XIX ст. на матеріалах фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С. 185–186.